

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ



До 70-річчя завершення Другої світової війни

УДК (100) 355.018

С.В.Віднянський, А.Ю.МАРТИНОВ *

СВІТ ПІСЛЯ 2 ВЕРЕСНЯ 1945 р.

Розглядаються всесвітньо-історичні аспекти завершення Другої світової війни. Висвітлюються питання значення Нюрнберзького й Токійського трибуналів над військовими злочинцями для морально-політичного запобігання воєнним злочинам.

Ключові слова: Друга світова війна, воєнні злочини, Нюрнберзький трибунал, Токійський трибунал, «холодна війна», історичний досвід.

Декілька поколінь людей на планеті Земля не знають трагедії глобальної, тотальної війни. У масовій свідомості День перемоги у Другій світовій ототожнюється з 8 травня 1945 р. (Україна 2015 р. уперше офіційно теж відзначила цю дату), адже саме тоді набув чинності акт про безумовну капітуляцію німецьких збройних сил і завершилася тривала та кривава війна в Європі. У Росії перемога над фашизмом традиційно прив'язана до 9 травня 1945 р., коли радянські війська визволили Прагу. Закінчення ж власне Другої світової війни у світі відзначають 15 серпня, адже саме цього числа 70 років тому союзниця нацистської Німеччини – Японія оголосила про свою капітуляцію. Але історично коректною датою завершення Другої світової є день підписання акту про японську капітуляцію, тобто 2 вересня 1945 р., хоча через глибокі розбіжності в поглядах та оцінках відзначають цей день не всюди. Так, у Росії вважають, що «ювілей Перемоги належить борцям проти фашизму, тим, хто воював проти нацистської Німеччини, проти гітлерівського блоку. День завершення війни відзначають ті, хто хотів би прирівняти борців проти фашизму з колабораціоністами. Такі спроби, як правило, намагаються прикрити націоналістичними прапорами. На території колишнього СРСР ми бачили їх у Прибалтиці, на Західній Україні»¹.

* Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ

Мартинов Андрій Юрійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України; e-mail: martynov.andriy15@gmail.com

¹ Волков В.К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – Москва, 2000. – С.330.

Друга світова війна велася одночасно проти нацизму й фашизму – в Європі та проти японського мілітаризму – в Азії. Це була війна світоглядів, яка перетворилась на найкривавішу в людській історії. Причини її генетично пов'язані з недосконалим світоустроєм, що склався у вигляді Версальсько-Вашингтонської системи мирних договорів за підсумками Першої світової війни 1914–1918 рр. Адже навіть переможці в ній – Італія та Японія – не були задоволені її результатами. Перша претендувала на сферу домінування на Балканах, а друга – у Китаї. Отже, з одного боку, розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, а також поява на їх геополітичних руїнах самостійних держав і нове співвідношення сил на міжнародній арені як головні політичні наслідки Першої світової війни не тільки суттєво змінили політичну мапу Європейського континенту, а й принесли надії нового устрою після-воєнної Європи на засадах національної рівноправності та мирного співжиття народів, демократизації й гуманізації суспільства. Якщо 1918–1919 рр. здавалися початком ери демократії, то невдовзі ситуація кардинально змінилася, коли на Старому континенті запанували автократичні, тоталітарні режими, котрі за якихось двадцять років, ще за життя учасників Першої світової, підштовхнули народи до ще страшнішої Другої світової війни.

Водночас причини такого розвитку історичних подій треба шукати не лише в недосконалості Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, але й у невдоволенні та обуренні переможених і морально принижених країн та народів довільним переокроюванням європейської мапи під переважно пропагандистським гаслом права націй на самовизначення, а також у важкому матеріальному становищі широких верств населення, яке наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. дедалі погіршувалося внаслідок світової економічної кризи.

Глобальний характер Другої світової війни ускладнює дискусію щодо дати її початку, адже «протуберанці» воєнного протистояння з'являлись у різних регіонах земної кулі. В Африці за таку дату можна прийняти агресію Італії проти Ефіопії у жовтні 1935 р., в Азії – інтервенцію Японії в Китаї в липні 1937 р., в Європі загальноприйнята 1 вересня 1939 р. – напад нацистської Німеччини на Польщу. Утім ще 15 березня 1939 р. війська гортистської Угорщини за згодою А.Гітлера розпочали загальний наступ проти щойно проголошеної незалежної держави – Карпатської України, який за декілька днів завершився окупацією та приєднанням Закарпаття до Угорського королівства. Нападникам самовіддано протистояли нечисленні й погано озброєні загони «Карпатської Січі», героїчна боротьба яких на Красному Полі біля м. Хуст увійшла в історію як перший збройний опір агресорові в Європі.

Прологом до Другої світової стали укладення в 1936 р. Німеччиною та Японією Антикомінтернівського пакту, до якого 1937 р. приєдналася Італія, громадянська війна в Іспанії 1936–1939 рр., радянсько-японський конфлікт на оз. Хасан і на р. Халхін-Гол 1938–1939 рр., аншлюс Австрії Німеччиною в березні 1938 р., Мюнхенська угода про розчленування Чехословаччини, підписана у вересні 1938 р., та окупація цієї країни Німеччиною й Угорщиною в березні 1939 р., підписання пакту Ріббентропа – Молотова у серпні 1939 р.,

радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. Трагічні та величні історичні явища не просто відкривають шлях новій фазі розвитку, але й закладають довгострокову програму історичного буття. Ціле двадцятье та принаймні перша чверть двадцять першого століття стали сенсом розгортання подій, прологом до яких послужила Велика війна 1914–1918 рр. Вона не просто стала передумовою для Другої світової, а й не розв'язала міждержавних суперечностей, навпаки, ще більше загостривши їх.

Ініціатором Першої світової війни виступила об'єднана Німеччина як нова потуга Європи, що не встигла на розподіл глобальних благ, «приватизованих» атлантичними державами (Великобританія, США). Отже у серпні 1914 р. Німеччина розколола Європу, почавши де-факто громадянську європейську війну, яку часто порівнюють з античною Пелопонеською війною, що знищила Давню Грецію². У першому акті цієї глобальної історії Російська імперія, хоча й не зовсім європейська країна, виступила на боці Антанти, тобто союзу атлантичних держав, котрі «захищали європейську цивілізацію» від «тевтонського варварства». Однак під впливом тягот Першої світової та більшовицького перевороту Росія, задіяна в тій війні як гарант європейської єдності проти Німеччини, узагалі відійшла із Заходу на Схід та стала під прапор «світової революції» як технології, спрямованої проти ядра капіталістичної системи. Німеччина, покарана Версальським мирним договором 1919 р., за ініціативи Великобританії та США не зазнала дроблення за французькою ідеєю. У підсумку країни колишньої Антанти заплющили очі на підготовку німецького реваншу у Другій світовій війні. Західні союзники прагнули умиротворення Німеччини, убачаючи у цьому спосіб спрямування німецької експансії на схід, а насправді Мюнхенська змова 1938 р. переконала А.Гітлера у слабкості атлантичних держав та в перспективі війни за світове панування³. Тут з'являється ще один парадокс: більшовицька Росія знадобилась євроатлантичній цивілізації як союзник проти нацистської Німеччини.

Формування загальних умов миру відбувалося тоді, коли ще тривала війна. Але за підсумками Другої світової з'явилася нова система парадоксів. Росія (СРСР), яку на початку ХХ ст. не пустили в Європу, стала оплотом країн східноєвропейської периферії – так званої «народної демократії». Версальська Німеччина, котра до 1917 р. випестувала більшовизм ментально й фінансово як «п'яту колону», здатну вивести Росію з Першої світової війни, за життя одного покоління отримала «партнера», що готував розділеній Німеччині роль вічного безправного сателіта.

Зобов'язання щодо участі СРСР у розгромі Японії було остаточно сформульовано на Ялтинській (Кримській) конференції в лютому 1945 р. Дипломатичну боротьбу, яка тут точилася, детально описано в монографіях авторів цієї статті⁴ та професора Гарвардського університету С.Плохія⁵. Зокрема останній слушно

² Grossbougardt A., Klusmann U. Der Erste Weltkrieg: Die Geschichte einer Katastrophe. – München, 2014. – S.19.

³ Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади / Пер. з нім. – К., 2009. – С.229.

⁴ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. – К., 2006. – С.29–41.

⁵ Plochy S. Yalta: The Price of Peace [Електронний ресурс]: <https://books.google.com.ua/books?id=Plochy+Serhii+Yalta:+The+Price+Peace=onepage>

наголошує, що в конкуренції між ціннісними засадами політики й реальною політикою того разу перемогла сила, яка змусила сплатити високу ціну за мир.

5 квітня 1945 р. СРСР денонсував пакт про ненапад з Японією, підписаний 13 квітня 1941 р. Цей факт було підтверджено на Потсдамській конференції в липні 1945 р.⁶ Глобальний поділ сфер впливу створив передумови для біполярного протистояння. Г.Кіссинджер слушно зауважував, що «кожен із переможців виступав з погляду власного національно-історичного досвіду»⁷. В.Черчилль хотів відновити рівновагу сил в Європі. Зробити це було непросто, зважаючи на бажання Й.Сталіна отримати в радянську сферу впливу країни Центрально-Східної Європи. Натомість Ф.Д.Рузвельт збирався підтримувати не геополітичну рівновагу, а загальний мир. Великобританія за роки війни стала надто залежною від США, аби просувати одноосібно власні інтереси. В.Черчилль афористично говорив, що «з одного боку від мене був російський ведмідь, який простер лапи, а з іншого – великий американський бугай, а поміж ними сидів бідолашний англійський віслючок, що був єдиним, хто знав дорогу додому»⁸.

Попри поразки Японія не поспішала капітулювати. Хоча ще в 1943 р. стало зрозуміло, що припущення японських стратегів про захоплення німцями Великобританії та швидку капітуляцію США, зроблені перед нападом на Перл-Гарбор на початку грудня 1941 р., виявилися хибними. У 1944 р. оборона Японії почала розсипатися під ударами американських військ. Втрата Філіппін підірвала фундамент військової економіки. Чимало японців позбулися ілюзій щодо реальності перемоги у великій східноазіатській війні.

У лютому – березні 1945 р. американці оволоділи стратегічно важливими для висадки на територію Японії островами Лусон та Іводзіма. У квітні 1945 р. американська армія висадилась на Окінаві. Цей острів обороняли 80 тис. японців. США зосередили тут 500-тисячне угруповання, 1317 кораблів і 1727 літаків. Запеклі бої тривали три місяці. 25 липня 1945 р. президент Г.Трумен, який замінив померлого Ф.Д.Рузвельта, віддав наказ застосувати ядерну зброю, якщо Японія не здасться до 3 серпня⁹. 6 серпня атомного бомбардування зазнало місто Гірошіма. 9 серпня у війну вступив СРСР, мотивуючи це бажанням прискорити настання миру. Того самого дня американська атомна бомба вразила Наґасакі. Чим обумовлювалося використання цієї надпотужної зброї: війсьними рішеннями, стратегічними політичними розрахунками на майбутнє? Скоріше за все, і тим, і тим. Зрештою американське ядерне бомбардування вберегло Японію від радянського вторгнення, адже 1 вересня 1945 р. частини Червоної армії вже висадилися на о. Гоккайдо. Військово-політичне керівництво США виправдовувало застосування атомної бомби врятуванням тисяч життів американських солдатів.

15 серпня 1945 р. імператор Гірогіто, виступаючи зі зверненням до народу, оголосив про згоду прийняти умови Потсдамської конференції щодо

⁶ Loth W. Osterhammel Jürgen: Internationale Geschichte. – München, 2000. – S.44.

⁷ Кіссинджер Г. Дипломатія. – Москва, 1997. – С.355.

⁸ Фенбі Дж. Альянс. – К., 2010. – С.12.

⁹ Тіндалл Дж., Шай Д. Історія Америки. – Л., 2010. – С.684.

негайної й безумовної капітуляції Японії за умов збереження своєї влади. Напередодні в Токіо відбувся невдалий заколот, коли група молодих офіцерів намагалася завадити імператорові виголосити «капітулянтську промову». Після провалу путчу лідер «партії війни» генерал К.Анамі покінчив життя самогубством.

Дислокована в Північно-Східному Китаї потужна Квантунська армія (понад 1 млн військовослужбовців) продовжувала чинити опір до кінця серпня 1945 р. 400-тисячне угруповання Червоної армії під командуванням маршала О.Василевського розбило 22 японських дивізії, було знищено 84 тис. солдатів, майже 600 тис. японців опинилися в полоні. Під час боїв у Маньчжурії загинуло, за радянськими даними, 12 тис., за японськими – 21 тис. червоноармійців¹⁰.

28 серпня 1945 р. американські війська висадилися на території Японії. 2 вересня на борту лінкора «Міссурі», який став на якір у Токійській затоці, за присутності представників союзних держав – генерала Д.Макартура (від США), генерал-лейтенанта К.Дерев'янка (від СРСР), адмірала Б.Фрезера (від Великобританії), а також Китаю, Франції, Австралії, Канади, Нової Зеландії, Нідерландів міністр закордонних справ Японії М.Шигеміцу і начальник генштабу генерал Й.Умедзу підписали акт про безумовну капітуляцію. На палубі «Міссурі» було встановлено два американських стяги: той, що майорів над Білим домом у день нападу Японії на Перл-Гарбор, і прапор флагманського корабля американського комодора М.Перрі, котрий у 1853 р. «відкрив» Японію західному світу. Перемога мала символізувати друге відкриття цієї країни¹¹. Демілітаризацію японського суспільства, демократизацію політичного процесу, децентралізацію влади було здійснено вже на першій стадії американської окупації в 1945–1947 рр. Початок «холодної війни», а незабаром і бойових дій у Кореї 1950–1953 рр. перетворили Японію на важливого союзника США в Азії. Під американськими гарантіями безпеки острівна держава (як і повоєнна Західна Німеччина) спромоглася на справжнє економічне диво 1950-х рр.

Друга світова війна завершилася у глобальному масштабі. Символічно, що від СРСР акт про безумовну капітуляцію Японії підписав українець Кузьма Миколайович Дерев'янка. Із грудня 1945 р. він працював у Союзній раді для Японії в Токіо. Під час поїздки до Гірошими та Наґасакі отримав значну дозу радіації, від чого передчасно помер. Узявши участь у розгромі Японії СРСР заволодів Південним Сахаліном і Курильськими островами (після 1991 р. цю територіальну проблему у відносинах із Токіо успадкувала Росія).

У Потсдамі було погоджено, що радянські війська звільнять Корейський півострів до 40-ї паралелі, але маршал О.Василевський у серпні 1945 р. переніс лінію розмежування на два градуси південніше, «подарувавши» Північній Кореї понад 200 км території. Американські війська висадились у Південній Кореї лише через тиждень після капітуляції Японії й були змушені визнати «лінію Василевського». Саме Корея в 1950–1953 рр. стала полем битви, яка могла перерости у третю глобальну війну.

¹⁰ История России: XX век: 1939–2007 / Под ред. А.Б.Зубова. – Москва, 2011. – С.181.

¹¹ Мак-Клейн Дж. Япония: От сёгуната Токугавы – в XXI век. – Москва, 2006. – С.723.

Загалом Друга світова обійшлася людству в понад 50 млн життів, більша частина яких – цивільні, включно з 6 млн євреїв. Китайці стали першими жертвами війни, адже японські війська вторглися до Піднебесної ще 1931 р. Навіть після капітуляції Японії Китай ще до осені 1949 р. перебував у стані громадянської війни. Її підсумки означали відкриття перспективи появи держави-лідера серед країн «третього світу» з величезним потенціалом розвитку.

Війна посприяла започаткуванню Організації Об'єднаних Націй. УРСР увійшла до кола держав-засновниць, що стало безумовним визнанням внеску українського народу у спільну перемогу сил антигітлерівської коаліції. Привілейоване становище в Раді Безпеки ООН отримали країни, які зробили найбільші зусилля у протистоянні агресорам. Переможені Італія та Японія вступили до ООН лише 1955 р., а розколота Німеччина у форматі ФРН і НДР – у 1973 р. Право вето для постійних членів Радбезу було закріплено на безумовних засадах. Раціональну пропозицію США позбавляти цього права навіть постійного члена Ради Безпеки, залученого до певного конфліктного питання, відхилили. Такі принципи дозволили ООН пережити як у летаргічному сні найскладніші періоди «холодної війни», але недосконалість механізмів узгодження рішень далася взнаки після її завершення. Звичайно, фундатори організації не могли передбачити всіх нюансів розвитку міжнародних відносин, давши універсальні рецепти вирішення конфліктів.

На час завершення Другої світової війни переможці готові були будь-якими засобами відстоювати свої здобутки. 9 лютого 1946 р. Й.Сталін виступив із промовою про «неможливість миру у світі за умов капіталістичного розвитку світової економіки», тобто про непримиренність комунізму й капіталізму. 22 лютого радник американського посольства в Москві Дж.Кеннан надіслав до Державного департаменту США «довгу телеграму», де йшлося про важливість не допустити радянської гегемонії на євразійському просторі. 5 березня В.Черчилль виголосив свою відому Фултонську промову, в якій закликав рішення протидії СРСР, чия політика призвела до виникнення «залізної завіси».

Наприкінці 1947 – у першій половині 1948 рр. три події змусили відкинути рештки сумнівів щодо експансіоністських планів Москви: створення Комінформу, «лютневий переворот» у Празі та перша берлінська криза. А територіальними претензіями СРСР до Туреччини, розпалюванням громадянської війни у Греції, підтримкою компартій у низці західноєвропейських країн (Італія, Франція) підтвердилися побоювання щодо радянського експансіонізму. Контраргументами Заходу, зокрема США, а відтак і першими реальними програмами дій у рамках політики «стримування комунізму», стало проголошення 12 березня 1947 р. «доктрини Трумена», а незабаром – «плану Маршалла». Саме ці кроки Вашингтона Кремль оцінив як офіційне оголошення «холодної війни». Нарешті, логічним завершенням поділу світу на два полюси було створення антагоністичних військово-політичних блоків – Північноатлантичного альянсу (НАТО; 1949 р.) і Організації Варшавського договору (ОВД; 1955 р.).

Отже підсумки Другої світової війни, як і Першої, не дали стабільного миру. Більше того, Друга світова ще швидше переросла у «третю світову» – «холодну війну», аніж Перша світова – у Другу. В епіцентрі ідеологічного протистояння

опинилося питання прав людини. Їх захист став одним із головних уроків Другої світової війни. 10 грудня 1948 р. було підписано Декларацію прав людини і громадянина. Її положення ввійшли й до Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1 серпня 1975 р., яка зафіксувала принцип непорушності кордонів в Європі, тим самим фактично легітимізувавши на певний час геополітичні розподіли на континенті, що сформувалися за результатами Другої світової.

Німеччина як ФРН увійшла до системи євроатлантизму, очолюваної Великобританією і США. Кремль зробив несподіваний вирішальний внесок у формування спільної ідентичності Заходу в пошуках відповіді на комуністичний виклик. СРСР, потрібний західним союзникам як військова потуга у протистоянні з нацистською Німеччиною, перетворився на наддержаву, що поділила сфери впливу зі США.

Завершення Другої світової започаткувало тривалий процес розпаду імперій та деколонізації. Розхитаний війною фундамент колоніальної системи зруйнувався. У результаті у світі з'явилися нові «гарячі точки» міжнародних конфліктів (арабо-ізраїльський, індо-пакистанський тощо). На руїнах колоніальних імперій постала велика група нових незалежних держав, які отримали легальні умови для відстоювання своїх національних інтересів в ООН та інших міжнародних організаціях¹².

У світі виникли дві наддержави – США та СРСР, конфронтація між якими стала історичним змістом епохи «холодної війни». Сполучені Штати стали найпотужнішою в економічному й військово-політичному аспектах країною світу. Перехід до мирного життя виявився непростим. Довелося стримувати інфляцію, чому допоміг «план Маршалла» з відбудови Західної Європи. Євроатлантична спільнота перетворилася на глобальну силу.

Ключовими завданнями залишалися проблема стримування комунізму, нейтралізація впливу СРСР із можливим переходом від біполярного до нового світового порядку. На жаль, на зміну мілітаристській логіці старої імперської доби не прийшла демократична логіка нового світоустрою. По суті, обидва глобальних протистояння ХХ ст. стали спробами євроатлантичної спільноти не допустити поєднання німецьких капіталів і технологій із російськими матеріальними й людськими ресурсами¹³. Було запущено процес неухильного науково-технічного розвитку, замовниками якого передусім виступав військово-промисловий комплекс наддержав. Водночас на хвилі науково-технічної революції швидко набирали силу транснаціональні корпорації, виникли наднаціональні фінансові інститути: Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Світова організація торгівлі, а також неурядові міжнародні організації. Економічне процвітання США в повоєнні роки стимулювало формування суспільства споживачів на основі відкидання пуританських уявлень, що робити борги – аморально, а заощаджувати – навпаки. Повоєнний «бебі-бум» тривав до кінця 1950-х рр. та фактично став останнім демографічним успіхом провідних індустриальних держав світу.

¹² Young R. Postcolonialism: A Historical Introduction. – Oxford, 2001. – P.14.

¹³ Wippermann W. Die deutschen und der Osten: Feindbild und Traumland. – Darmstadt, 2007. – S.83.

Європа увійшла в епоху «холодної війни» розколотою на радянську східно-європейську та американську західну зони впливу. Фактично це було протистояння між «відкритими» і «закритими» суспільствами (за К.Поппером). Водночас після Другої світової війни далекою перспективою видавалася теорія демократичного миру, згідно з якою країни з таким ладом між собою не воюють. Проте знадобилося ще майже чверть століття, аби стабільних демократичних держав у світі стало більше.

Досвід двох світових війн, які спустошили Європу, спонукав Бельгію, Люксембург, Нідерланди, Італію, Францію та ФРН створити в 1951 р. Європейське об'єднання вугілля і сталі, що започаткувало процес євроінтеграції. Були спроби поєднання переваг ліберальних концепцій із гарантіями соціальних програм у «державі соціального забезпечення». Стара соціал-демократична ідея соціальної рівності поступово замінювалася ідеєю однакової цінності кожної особистості. Отже Європа перетворилася на епіцентр протистояння «холодної війни», хоча її «фронти» в міру просування процесу деколонізації поширилися й на інші континенти – Азію, Африку, Латинську Америку.

Набирала розвитку тенденція урбанізації та поширення освіченості. Безумовно, масова культура після завершення Другої світової війни стала культурою, що виникла під впливом індустріалізації й урбанізації. Змінились ідеологічні уявлення про те, яким має бути світ. Сприйняття ідеологій після 1945 р. зосередилося не лише на системах як сукупності ідей, а й у суспільній практиці. Домінантним став лібералізм, котрий поновлює суспільні умови й соціальні відносини, потрібні для подальшого вдосконалення капіталізму. Актуалізувався феномен комерційної «американізованої» масової культури, що забезпечувала людей найрізноманітнішими мріями.

Після Другої світової війни у глобальному масштабі торжествувал принцип приходу народних мас у велику політику по всьому світу. Принаймні номінально маси почали брати участь у політичному управлінні. Прихід народів у політику не лише стимулював активізацію вивчення технологій управління масами, а й спричинив появу концепцій елітарності, покликаних урівноважувати поширені марксистські та анархічні теорії. Маси, дійшовши в демократичних країнах до влади в особі власних представників, почали формувати свою політичну еліту. Водночас світова війна, «народно-демократичні революції» в Європі рекрутували «з низів» еліту, нову за формою, але стару за своєю суттю. Аристократичні еліти мали бути замінені меритократією, тобто владою кращих, тих «хто зробив себе сам».

Завершення Другої світової започаткувало тенденцію кризи цінностей індустріального суспільства. Формування держави загального добробуту на Заході відкрило можливості для розвитку постіндустріального суспільства з цінностями солідарності, волонтерства, перманентного виробництва інформації й нових знань. У новій економіці інтелектуальний капітал отримав не менше значення, аніж соціальний, промисловий або фінансово-банківський. Водночас посилилися інформаційне протистояння та війни. Ми є свідками суперечливого процесу «глобальної урбанізації», де розвинені країни відіграють роль міста, а слаборозвинені – села. Панівні групи суспільства через процес

інтелектуального й морального керівництва прагнуть здобути згоду підпорядкованих суспільних груп.

В Україні, зокрема, триває процес масового переселення населення до великих міст, низький рівень довіри до влади, надмірне майнове розшарування, наслідком якого є поява обнесених парканами маєтків «еліти» і зниження інтенсивності соціальної взаємодії між нерівними громадами, розширення «тіньового» сектору економіки, купівля голосів виборців, криза представництва в політичній системі, становлення локальних кримінальних порядків, зневажливе ставлення істеблішменту до громадян, подвійні стандарти у застосуванні закону, звичаєва корупція, заміна системи демократичного представництва громадською думкою «активістів», при формуванні й інтерпретації якої дедалі більшу роль відіграють засоби масової інформації. У цьому контексті мультикультуралізм стає ідеологією, що протидіє гегемонії Європи, яка маргіналізує інші культури. Мультикультуралізм відкидає культурні ієрархії, поділ на центр і периферію¹⁴.

Важливими факторами залишається міждержавна й міжрегіональна соціальна нерівність. Борговий тягар стає рабством наших днів. Відмінності усередині держав і суспільств так само важливі, як і між ними. Український соціум орієнтується на цінності споживацького суспільства.

Після Другої світової війни стрімко розвивалася нова корпоративна культура (менеджерська революція) та формувалася держава загального добробуту, яка пом'якшувала соціально-класові суперечності. На історичну сцену вийшли нові соціальні рухи: жіночі, молодіжні, борців за громадянські права для всіх рас тощо. Перетворення ісламу на ментальний засіб ідентифікації «свій – чужий» посприяло формуванню фундаменталістських течій серед мусульман. Глобальні міграційні процеси стимулювали кризу ідентичностей.

Фашизм і нацизм разом з японським милітаризмом було подолано, але вимушена участь у Другій світовій війні на боці антигітлерівської коаліції сталінського СРСР обумовила неминучість конфлікту між західними демократіями та Кремлем у роки «холодної війни». Упродовж 1945–1948 рр. у багатьох країнах «соціалістичного табору» відбулися процеси над знаковими фігурами із середовища колабораціоністів. Більшість їх проходили за зачиненими дверима, позаяк обвинувачені могли будь-коли самі стати обвинувачами, розповівши людям, проти чого вони боролися.

Саме під впливом перемоги у Другій світовій війні у СРСР виник радянський патріотизм як прояв радянської імперської свідомості. Перегляд результатів Другої світової війни ідеологи путінської Росії розглядають як частину великого плану з відокремлення від Росії ресурсів і територій¹⁵. Переможцям уже мало лише ресурсів переможених, їм потрібна їхня духовна капітуляція, названа зміною менталітету. Війна в ідейному сенсі також стає світовою.

Поступ Азії призвів до розосередження світової влади. Росія знову намагається стати лідером світової антизахідної коаліції проти однополярного

¹⁴ Darwin J. Der imperiale Traum: Die Globalgeschichte großer Reiche. – Frankfurt am Main, 2010. – S.69.

¹⁵ Медінский В.Р. Война: Мифы СССР: 1939–1945. – Москва, 2013. – С.655.

світу, вибудовуючи союз із Китаєм, Індією, Бразилією й окремими країнами Арабського Сходу. Інша справа, що реальні можливості Москви роблять її по суті молодшим партнером Пекіна. Формується модель конфронтаційної багатополлярної системи міжнародних відносин, яка стає продовженням великої світової війни.

Політичний авантюризм, ненависть до інших, мілітаризм залишилися у світовій історії. Сучасний світ у своїй «післявоєнній», а вочевидь «передвоєнній» фазі розвитку, від анексії Криму й українсько-російської війни на Донбасі, підійшов до визначальної точки. Багато що залежить від самовизначення Європейського Союзу та його готовності ввібрати у себе Україну як лідера Східної Європи. Здається, дві поразки Німеччини у світових війнах та її остаточної інтеграції в євроатлантичний простір дає однозначну відповідь на це запитання. Європа за 1914–2015 рр. остаточно інтегрувала Німеччину як євроатлантичну державу, тому, мабуть, Росія більше не потрібна для її стримування.

Усі етапи великої світової війни від 1914 до 1939–1945 рр. і за часів «холодної війни» й «холодного миру» після розпаду СРСР отримують смисл як послідовне геополітичне виштовхування Росії з Європи. Причому якщо для німецьких націоналістів парадокс історії полягає в тому, що чим сильніше вони бунтують проти атлантичного контролю, тим більш гарантовано після поразки потрапляють до його обіймів, натомість чим сильніше російські лібералі-західники штовхають Росію до Європи, тим певніше офіційна Москва виштовхується з Європи на Схід. Кремль намагається позиціонуватись як гіпотетичний союзник євроатлантичної цивілізації в її протистоянні східним викликам (ісламизм, Китай тощо), або, як альтернативний варіант, може бути залучена до антизахідної коаліції країн світової периферії.

Отже остання «вічна» війна заради постійного миру, найімовірніше, ще попереду. Після двох попередніх, «холодної» та, вірогідно, напередодні чергової світової війни історичний урок констатує, що першопричини протистояння криються в втраті загальнолюдської гуманістичної перспективи, задекларованої ще Просвітництвом. Інакше програма великої світової війни знову візьме гору над гуманістичним модерном, тобто ідеалами свободи, рівності у правах, солідарності, толерантності, поваги до екології, взаємної відповідальності держав з ідеалом прав людини у світі без війн.

У цьому контексті фундаментальне історичне значення має досвід проведення міжнародних військових трибуналів над німецькими та японськими військовими злочинцями. Сім десятиліть наслідки Нюрнберзького процесу (20 листопада 1945 – 1 жовтня 1946 рр.) залишаються у центрі уваги не лише професійних істориків, а й політиків. Німецька аудиторія, наприклад, має можливість ознайомитись із документами й матеріалами трибуналу онлайн¹⁶. Нюрнберзький процес уособлює торжество справедливості для всіх жертв нацистської агресії. Це – фундамент політики пам'яті багатьох країн, що зазнали нападу з боку Третього Райху. Судовий вирок створив перешкоди

¹⁶ Der Nürnberger Prozeß: Materialien und Dokumenten [Електронний ресурс]: www.zeno.org/Geschichte/M/Der+Nürnberg+Prozeß/Materialien+Dokumenten

для виправдання зла (виконання злочинних наказів), а також морального виправдання військовослужбовців вермахту. Рішення Міжнародного військового трибуналу стали нормативною основою для розробки конвенцій ООН про геноцид (1948 р.), про незастосування терміну давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності (1968 р.), а також національних законодавств багатьох європейських держав. Масив документів процесу німецькою мовою в роздрукованому вигляді містить понад 30 тис. сторінок.

У 2010 р., напередодні 65-річчя початку роботи Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу, у німецькій історіографії ствердилася думка, що ця подія – поворотний момент усєї національної історії, яка перетворила німців на європейців¹⁷. Нюрнберзький процес став важким уроком історії, але тлумачення цього досвіду впродовж історичного періоду «холодної війни» було предметом запеклих пропагандистсько-інформаційних конфліктів не тільки між західною та східною частинами Німеччини, а й, у ширшому розумінні, між Заходом і Сходом. Для СРСР Нюрнберзький процес став символом перемоги у Другій світовій війні й визнання факту міжнародного засудження надзвичайно жорстоких воєнних злочинів, скоєних нацистами на тимчасово окупованих радянських територіях. Підсумки процесу визначалися як остаточна перемога Об'єднаних Націй над нацизмом. Нюрнберг став прикладом і для покарання японських військових злочинців в рамках Токійського трибуналу. Тож будь-які «ревізіоністські» підходи до тлумачення міжнародних процесів радянська пропаганда називала «проявами неонацизму та реваншизму». Для створеної політичною волею Москви Німецької Демократичної Республіки Нюрнберзький процес став відправною точкою внутрішньо- й зовнішньополітичної легітимізації «першої на німецькій землі держави робітників і селян». Натомість для Федеративної Республіки Німеччини Нюрнберг був водночас травматичним досвідом і «ліками» від будь-якого державного реваншизму. Зрештою окупаційним західним адміністраціям у ФРН (до 1952 р.) вдалося закласти більш надійний фундамент для розбудови «відкритого» демократичного суспільства. Водночас радянські окупаційна адміністрація у НДР працювала за лекалами авторитаризму «закритого» суспільства. Розуміння цих відмінностей актуальне й на восьмому десятку історії Нюрнберзького процесу, зважаючи на чимало спільних рис у відтворенні офіційних схем пояснення цієї історії у СРСР, НДР і Російській Федерації. На сході та на заході сучасної України колективний досвід сприйняття уроків Другої світової війни також надто диференційований.

Першим після Нюрнберзького процесу світлим спогадом для колективної пам'яті західних німців стала грошова реформа 1948 р. Успішний проект соціального ринкового господарства засвідчив, що «Боннська республіка» ніколи не буде «Ваймарською». У демократичному західнонімецькому соціумі зберігався плюралізм думок. До громадянського суспільства органічно інтегрувалися Об'єднання жертв нацизму та Союз колишніх учасників антифашистського опору. Їх діяльність дала підстави для сприйняття й самих німців як жертв нацизму. Натомість праворадикальні західнонімецькі історики продовжували

¹⁷ Maier H. Die Deutschen und ihre Geschichte. – München, 2010. – S.43.

спиратися на парадигму антисемітизму. Утім від цієї ідеології остаточно відійшли німецькі історики консервативної орієнтації. Фрайбурзький професор Г.Ріттер, який у липні 1944 р. схилився до підтримки змови проти А.Гітлера, протиставляв нацизму пруські консервативні традиції як одну з головних цінностей німецької національної свідомості¹⁸. Натомість патріарх німецької історіографії Ф.Майнеке в монографії 1946 р. під промовистою назвою «Німецька катастрофа» інтерпретував фашизм не як суто німецьке чи італійське явище, а як європейське¹⁹.

Нюрнберзький трибунал засудив націонал-соціалістичну ідеологію та політичну верхівку нацистської Німеччини. Процеси над багатьма іншими військовими злочинцями відбувались у різних країнах світу на основі нормативних документів саме цього трибуналу. Так, А.Кессельринг у Нюрнбергу був свідком у справі Г.Геринга. У 1947 р. британський трибунал у Венеції засудив його до страти, але 1952 р. за станом здоров'я був амністований. У спогадах колишній генерал-фельдмаршал люфтваффе писав про «відносність усіх починань»²⁰. Після вересневого 1955 р. візиту до Москви канцлера ФРН К.Аденауера з радянського полону було звільнено чимало військовиків вермахту. Один із них, Г.-Г.Комосса, став генералом бундесверу, називав репатріацію німецьких військовополонених першим прикладом торгівлі людьми після Другої світової війни²¹.

Канцлер ФРН К.Аденауер уважав надто патетичним визнання колективної провини німців, пропаговане католицькою і євангелічною церквами країни після 1945 р. Він доволі скептично ставився до американських спроб «перевиховання німців». Раціональним політику видавалося тільки переслідування справді винних. Близькими співробітниками цього канцлера були офіційний коментатор нюрнберзьких расових законів Г.Глобке, Т.Оберлендер, банкір часів Третього Райху Й.Абс. Водночас К.Аденауер нормалізував відносини ФРН з Ізраїлем, а виплата репарацій засвідчила кредитоспроможність Західної Німеччини як необхідну умову для ефективної зовнішньої політики.

У 1965 р. західнонімецьке суспільство опинилося перед проблемою «тихої амністії» колишніх нацистів, адже збігав термін давності скоєних ними злочинів. Постало непросте питання: що важливіше – правова держава або справедливість? Ключовим моментом у засвоєнні досвіду денацифікації можна вважати період правління канцлера В.Брандта (1969–1974 рр.), який у 1945–1946 рр. був суддею-референтом на процесах у Нюрнбергу. Молодше покоління німців, яке бунтувало 1968 р., звинувачувало «батьків» у потуранні нацистській диктатурі та критикувало недосконалість демократії у ФРН. Водночас «нова східна політика» В.Брандта засвідчила факт успішного засвоєння країною досвіду денацифікації та повагу до Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин.

¹⁸ Ritter G. Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung. – Stuttgart, 1954. – S.90.

¹⁹ Meinecke F. Die deutsche Katastrophe: Betrachtungen und Erinnerung. – Wiesbaden, 1946. – S.155.

²⁰ Кессельринг А. Солдат до конца: Воспоминания. – Москва, 2004. – С.490.

²¹ Комосса Г.-Х. Немецкая карта: Тайная игра секретных служб: Бывший глава службы военной контрразведки рассказывает. – Москва, 2009. – С.15.

Пов'язані з об'єднанням Німеччини події 1989–1990 рр. змінили умови існування колективної пам'яті. Однак східнонімецькі землі залишаються базою для різноманітних неонацистських угруповань. Це засвідчує, що реалізація радянської практики денацифікації та робота ідеологічних структур НДР у цьому сенсі виявилися неефективними. Відновлення єдності німецької нації стало спокутою перед історією. Наприклад, у 2010–2015 рр. прокуратури багатьох німецьких земель провели суди над військовими злочинцями, що перебували вже в дуже літньому віці. Водночас хвиля нелегальної міграції, яка поширюється Німеччиною, стимулює протестні, навіть погромницькі настрої. Демократична толерантність знову стикається з неонацистським радикалізмом. Тоталітарні конструкції виникають там і тоді, коли під впливом історичних обставин, обумовлених воєнною поразкою, економічною кризою виникають зваби політики швидкої модернізації, що проводиться на основі архаїчних структур та ідеологій. У Німеччині це була ідея раси, а в Росії – громади. Обидві – ідеологічні фікції. Російська громада – такий самий штучний конструкт, як і німецьке арійство. Заклик до подолання відсталості на основі псевдотрадиційної духовності, поєднаної з «великою ідеєю», поступово маргіналізується.

Становить інтерес японський досвід подолання наслідків Другої світової війни. Переможену країну не розподілили на зони окупації, як Німеччину. Господарем ситуації став головнокомандувач американських окупаційних військ генерал Д.Макартур. Він ініціював початок роботи 19 січня 1946 р. Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу. На лаві підсудних опинилося 29 осіб, головним чином колишні члени уряду Великої Японської імперії на чолі з Г.Тодзьо. Д.Макартур призначив голову трибуналу, обвинувачів, його членів із представників держав, котрі підписали акт про капітуляцію Японії, а також Індії й Філіппін. Американський генерал мав право пом'якшувати вироки. Офіційними мовами процесу були англійська та японська. Американці зробили ставку на збереження в острівній країні конституційної монархії, адже громадянська війна у сусідньому Китаю давала небажаний альтернативний варіант розвитку подій. У 1945 р. Конгрес США зажадав страти імператора Гірогіто. Тому інші обвинувачені, керуючись кодексом честі самураїв, почали виводити його з-під удару. Вирішили також реабілітувати дядька імператора – князя Асаку, безпосередньо причетного до воєнного злочину, скоєного 1937 р. проти мирних жителів китайського Нанкіна. Провину за це взяв на себе генерал І.Мацуї, якого й було страчено²².

12 листопада 1948 р. завершилося читання вироку Токійського трибуналу. Було спростовано аргумент захисту, що, погодившись прийняти акт капітуляції, японські еліти не розуміли неминучості суду за звинуваченнями в розв'язанні війни, тому вони, мовляв, не підсудні. Зрозуміло, що під час процесу ніхто не згадував про атомне бомбардування Гірошими й Нагасакі. Переживши страшний досвід поразки у Другій світовій війні Німеччина та Японія стали процвітаючими демократичними державами. Історична покута відбулася. Але уроки історії потрібно постійно повторювати, аби не повторяти помилки та злочини.

²² Мак-Клейн Дж. Японія: От сёгуната Токугавы – в ХХІ век. – С.722–723.

Урочистості 9 травня 2015 р. в Москві та 2 вересня 2015 р. в Пекіні засвідчили всю суперечливість сучасного політичного дискурсу щодо проблематики міжнародної колективної пам'яті про Другу світову війну. Чітко сформувалися два табори, на які де-факто розділилися переможці. Країни Заходу на чолі зі США намагаються пролонгувати процес глобалізації, розширити коло демократичних держав у світі, адже вони, як правило, між собою не воюють. Натомість Росія прагне очолити клуб adeptів «багатополярного світу» як інструменту протидії «західній домінації» та збереження автентичності національно-специфічного шляху розвитку. Зміцнення союзницьких відносин Росії й Китаю представляється Кремлем ледь не як народження «нового багатополярного світового устрою». Московські пропагандисти намагаються переконати Пекін у тому, що російсько-євроатлантична конфронтація безпосередньо загрожує безпеці Китаю, який за поразки путінського режиму ризикує втратити «головного євразійського союзника». Причому робиться вигляд, нібито між Москвою й Пекіном немає принципових суперечностей, натомість національні інтереси обох сторін начебто органічно доповнюються. Утім варто згадати, що за місяць до участі в параді на честь Дня перемоги в Москві, Сі Цзіньпін чітко заявив, що Китай не підтримує анексію Кримського півострова. Підтвердженням цього була відсутність китайських кораблів на військово-морському параді у Севастополі, хоча це анонсувалося російською стороною. Щоправда, китайці беруть участь у спільних із росіянами навчаннях флотів у Середземному морі.

Фактично Китай намагається з максимальною користю для себе використати російський фактор у власних геополітичних іграх зі США. Звичайно, у Пекіні пам'ятають про нещодавні американсько-японські військово-морські навчання поблизу спірних для Китаю та Японії островів у Східнокитайському морі. Тож середземноморський вояж китайської ескадри має важливе для Пекіну символічне значення, підтверджуючи, що ВМС країни здатні впливати на баланс сил не лише в басейні Тихого океану. У цьому сенсі вельми показовий захід російських і китайських кораблів до бази російського флоту у сирійському порту Латакія. Це не лише стало демонстрацією підтримки Москвою й Пекіном президента Сирії Б.Асада, а й позитивним сигналом його союзникові Ірану. Водночас Китай не готовий некритично сприймати всі авантюри Кремля, особливо щодо України. Насправді спроби В.Путіна військово-політичними засобами сконструювати «руський мир» дискредитують більш раціональний стратегічний курс Пекіна на вибудовування «Великого Китаю», включно з Тайванем, за допомоги інструментів економічної, а не військової експансії. Адже ступінь взаємозалежності китайської й американської економік в умовах глобалізації настільки великий, що ані Китай, ані США не готові серйозно конфліктувати до такої міри, коли б санкції, аналогічні тим, які діють щодо Росії, фактично зруйнують економіки двох країн. Попри це, Пекін завжди готовий нагадати Вашингтону про свою потужну суб'єктність і реальну здатність послідовно захищати національні інтереси. Однак при цьому в китайського керівництва добре працюють «гальма», які забезпечують прагматичний підхід до реалізації дійсно багатовекторної зовнішньої

політики з чіткими пріоритетами. Серед останніх головними вважаються відносини Китаю з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, у тому числі з «одвічним ворогом і партнером» Японією. Принаймні не менше значення для китайської зовнішньої політики й торговельно-економічних інтересів мають і країни Латинської Америки. Далі в ієрархії китайських інтересів чітко проглядається Європейський Союз. Саме забезпечення надійних зв'язків Китаю з ЄС має гарантувати стабільна ситуація на Близькому Сході й у Центральній Азії, а також у Росії.

Перемога над мілітаристською Японією не лише завершила для Китаю трагічний період національної історії, а й стала прологом до продовження громадянської війни. Місцевим комуністам знадобилося ще чотири роки, аби здолати націоналістів із партії «Гоміньдан» і встановити свою владу в Піднебесній. З одного боку, КНР спромоглася створити власну модель «ринкового соціалізму». Можна довго сперечатися, чого в ній більше – «соціалізму» або «капіталізму». Зрозуміло, що перемогла не лише ідея «батька» китайських реформ Ден Сяопіна про те, що «неважливо, якого кольору кіт, якщо він вправно ловить мишей», а й тисячолітні конфуціанські традиції. Саме цей прагматизм дав можливість Китаю здійснити стрімкий прорив від статусу країни «третього світу» до фактично другої після США наддержави. З іншого боку, придушення у червні 1989 р. студентських демократичних протестів на площі Тяньаньмень засвідчило тенденцію до поєднання економічного лібералізму з політичним авторитаризмом. Як бачимо, певний час у специфічних соціокультурних умовах доволі ефективно працює й така «гібридна» модель суспільного розвитку. Однак серпневі 2015 р. події на китайських фондових біржах, котрі бумерангом ударили не лише по інших азіатських країнах, але й по світовій економіці загалом, показали, що існуюча модель потребує вдосконалення.

Отже через 70 років після завершення Другої світової війни у сучасному світі триває гостра конкуренція різних моделей суспільного розвитку. Домінантною залишається західна ліберально-демократична модернізація, але з нею продовжує сперечатися азіатська гібридна модель, яка діалектично поєднує політичний авторитаризм із частково вільною ринковою економікою. Цей факт засвідчує, що до «кінця історії» у сенсі історичної перемоги однієї з цих моделей ще далеко.

The article is based on a wide range the world historical experience of the end of the World War II. An important role in the study is historical aspects of Nurnberg and Tokyo Tribunals for military criminals in the currents context.

Keywords: World War II, war crimes, Nurnberg and Tokyo Tribunals, Cold War, historical experience.

